

УДК 343.1

О.В. Якимчук,

аспірантка кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін
Національного університету «Острозька академія»

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті проаналізовано основні етапи становлення інституту представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні від Древнього Риму до незалежної України. Розвиток ринкових відносин став рушійною силою для розвитку юридичних осіб та відповідно їх участі через представників у кримінальному судочинстві. Генеза інституту представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні характеризується слабким регулюванням до ХХ ст. та значним розширенням процесуальної участі юридичних осіб у кримінальному провадженні після 1917 року.

Ключові слова: юридична особа, інститут представництва, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Виникнення юридичних осіб, а пізніше поява перших наукових вчень про інститут представництва юридичних осіб пов'язані насамперед із розвитком ринкових відносин, що зумовило розвиток організації суспільства. Існування юридичної особи як фіктивної та абстрактної особи, яка не існує фізично та не зможе здійснювати будь-які дії не інакше як через фізичних осіб зумовило пошук суспільством способів реалізації нею своїх прав та обов'язків, який знайшов своє відображення в інституті представництва юридичних осіб.

Юридичні особи є суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності, які в силу своєї фізичної природи беруть участь у кримінальному судочинстві через своїх представників. Інститут представництва юридичних осіб виступає однією із гарантій реалізації юридичною особою своїх прав

та обов'язків у кримінальному провадженні та сприяє виконанню завдань кримінального провадження (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою інституту представництва, в тому числі юридичних осіб, у кримінальному провадженні займалися ряд радянських та сучасних українських вчених. У радянській кримінально-процесуальній науці це питання було досліджене В.Д. Адаменком, В.П. Божьевим, П.П. Тепляковим, П.М. Туленковим та В.В. Шимановським. Деякі теоретичні та практичні аспекти інституту представництва у кримінальному судочинстві незалежної України висвітлювали М.І. Гошовський, О.П. Кучинська, В.В. Леоненко, Т.В. Омельченко, В.Г. Пожар та В.В. Самолук. Однак, роботи вищезазначених вчених були присвячені або інституту представ-

ництва у кримінальному провадженні в загальному або конкретному виду представництва. Проблеми інституту представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні не були предметом дисертаційних та монографічних досліджень. За таких умов недослідженим залишається розвиток та генеза інституту представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні.

Формулювання мети статті.

Метою статті є визначення етапів становлення та розвитку сучасного інституту представництва юридичних осіб в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу.

Очевидним є те, що поняття «представництва» може виникнути лише у суспільстві із розвинутим цивільним обігом, оскільки там, де суспільство обмежується лише сім'єю або родом не виникає потреби у реалізації прав окремих осіб через інших.

Поняття юридичних осіб та їх представництва використовується у всіх галузях права, проте вчення про юридичних осіб сформувалося саме в рамках цивільно-правової доктрини, «в контексті регулювання майнового обігу і досі не зазнало змін в аспекті теоретичного перегляду» [1, с. 10].

Прийнято вважати, що юридична особа як суб'єкт права вперше зустрічається у римському праві. Достеменно відомо, що поряд з особами фізичними у римській юриспруденції існували корпорації, об'єднання громадян, професійні союзи ремісників та благодійні фонди. До юридичних осіб у римській юриспруденції застосовувалися наступні терміни: *universitas*, що означає сукупність осіб (*u. personarum* — корпорація) або речей (*u. bonorum* — благодійний фонд) [2, с. 319]. Знало римське право і представництво, до якого застосо-

увалися терміни *actor*, *advocatus*, *patronus causae*. При цьому, слід звернути увагу, що у посткласичний період адвокат виступав як представник юридичних осіб, а саме як *advocatus fisci* [2, с. 25] — адвокат державної казни.

Під представництвом у римському приватному праві розуміється «здійснення однією особою — представником — від імені іншої особи — принципала — юридичного правочину, з якого виникають права та обов'язки лише для останнього» [4, с. 27]. Правовою підставою для юридичної заміни однієї особи іншою можуть бути приписи закону, воля принципала або судові рішення. До представників юридичних осіб на підставі припису закону відносилися управляючі особи корпорацій, повноваження яких встановлювалися статутом такої корпорації. У Дигестах Юстиніана було передбачено, що корпорації (*collegia*) могли виступати у судах, призначивши представника (*actor*), який виступав від імені об'єднання (Дигести Юстиніана 3.4.1.1; 3.4.2-3). Компетенція представника визначалась рішенням колегії (Дигести Юстиніана 3.4.6.2-3).

Особливим видом юридичних осіб у римському праві була — *fiscus* — державна казна. Принцепс, власник державного майна, «як представник *fiscus* міг укладати договори, подавати позови та виступати в суді» [6, с. 271].

У зв'язку відсутності відокремленої правової регламентації кримінального процесу у римському праві, кримінальне судочинство здійснювалося в рамках цивільного процесу через приватне обвинувачення. Тому за часів Стародавнього Риму у юридичних осіб та їх представників був відсутній будь-який кримінально-процесуальний статус при захисті своїх

прав, які були порушені кримінальними правопорушеннями. Вони користувалися цивільно-процесуальною правоздатністю та дієздатністю.

У Руській Правді як у кодексі феодального права згадуються юридичні особи того часу — церква та община (верв), хоча закон Київської Русі поняття «юридична особа» не знав. Церква разом із її автономними одиницями храмами, монастирями була першою юридичною особою у Київській Русі. Те, що представники церкви — священнослужителі храмів, ігумени монастирів представляли інтереси церкви у цивільному обороті та могли укладати договори від імені церковної установи, яку вони представляли підтверджують історичні згадки. Також, підтвердженням здійснення процесуальних прав та обов'язків юридичної особи — церкви її представниками у давньоруському кримінальному процесі слугують наступні згадки: «се ігумен Никон монастиря Черниговського Николая Чудотворца ...се утверждал как се Иван Есипов сын Слугын сваровал еси у Жывоначальной Троици двести рублев монастырских казенних...» [7, с. 268]. З даної історичної пам'ятки важко ідентифікувати, яку процесуальну роль виконували юридичні особи у кримінальному судочинстві. Проте, очевидним є те, що ігумен виступав у кримінальному процесі як представник монастиря. Я. Падох також стверджує, що «правні особи, тобто юридичні особи були сторонами судового процесу у княжу добу» [8, с. 42]. Вчений зазначає, що ними були церква та верв.

Як і у Київській Русі, так і в Литовсько-Руській державі право того часу не розрізняло цивільний та кримінальний процеси. Сторона потерпілого (позивача) тогочасного судового

процесу називалася як сторона жалобна або жалобник, а обвинувачений — як сторона обвалована [8, с. 49]. Ознаки сучасної юридичної особи у Литовсько-Руській державі мали церква та частково об'єднання ремісників і торговців. Вони виступали стороною потерпілою переважно у майнових злочинах проти їх власності. Юридичні особи виступали у суді через уповноважених, які повинні були мати повну судову і процесуальну дієздатність, тобто бути повнолітніми чоловіками. Литовські статuti не містять більше вимог до уповноважених, однак вперше згадуються адвокати, хоча під терміном «прокуратор», з польської «умоцований» [8, с. 96]. Юридичні особи могли найти й «вибраного уповноваженого» — адвоката. Ними могли бути особи будь-якого соціального стану, в тому числі не шляхтичі, які діяли на підставі «листа поручений» або «прокурації». Даний «лист поручений» міг бути загальним або обмежувати певні процесуальні дії, письмовим або усним, заявленим на судовій розправі [8, с. 50-51].

Юридичних або як тоді називали правних осіб Гетьманщини представляли заступники. Заступником міг бути будь-хто, хто мав судову здібність, крім невільників, обезчещених, виклятих церквою. Духовні особи (ігумен, старости, єпископи, священнослужителі тощо) могли заступати лише церкви та монастирі. Інші юридичні особи виступали у суді через заступників або найнятих виборних, при цьому закон жодним чином не обмежував організації наймати тогочасних представників. «Виборні заступники» називалися адвокатами, пленіпотентами, патронами, покураторами та повіреними.

Основним джерелом кримінального процесу на українських землях

у XVIII-XIX ст. стали «Права, по котрым судится малороссийский народ» (далі — Права) 1743 року. У Правах вперше чітко фіксується інститут представництва, так у пункті 1 артикулу 7 «О адвокатах и поверенных» міститься поняття адвоката або повіреного: «адвокатом, пленіпотентом, патроном, прокуратором і повіреним називається той, котрий в чужих справах по його дорученню замість нього в судах відстоює, відповідає, розправляє» [9, с. 151]. Пункт 4 Прав артикулу 7 передбачає, що будь-якому чолобитчику та відповідачу дозволяється мати повіреного. Встановлювалися й вимоги до повірених — повнолітні чоловіки, не відлучені від церкви, письмові, яким надано вірче чолобитіє. Однак, Права не містять жодної норми, яка б зазначала те, що тогочасні юридичні особи (цехи, церква) виступали в суді кримінальному через уповноважених повірених.

Ф.М. Дмитрієв зазначає, що саме правові грамоти того часу доказують, що юридичні особи виступали в судах через повірених [10, с. 146]. Священники, дякони, ігумени і монахи виступали в судах не лише як приватні особи, а й як представники установи (церкви, монастиря тощо). При цьому, від представника відповідача не вимагалось жодного посвідчення своїх повноважень, жодного *legitimatio ad causam*. Повірений позивача подавав чолобитну від довірителя, а повірений відповідача лише відповідав на питання «Чи відповідаєш за відповідача?» [10, с. 147]. Особистість повірених встановлювалася в суді зі слів особи.

В судових статутах 1864 року вперше з'являється поняття «потерпілого», «цивільного позивача» та «цивільного відповідача» у кримінальному процесі. Так, після реформи 1864 року

потерпілим визнавалася «особа, якій злочином завдано матеріальну або моральну шкоду» [8, с. 182]. Для того щоб бути визнаним потерпілим особою або організація повинна понести шкоду в своїх інтересах [11, с. 1].

Цивільним позивачем згідно п. 2, 6 ст. 776 Статуту кримінального судочинства (далі — Статуту), може бути потерпілий від злочину, котрий подавав позов про відшкодування. Цивільним відповідачем відповідно до ст. 778 Статуту є винний у вчиненні злочину чи проступку, діями якого потерпілому завдано шкоду і збитків. До 1878 року цивільним відповідачем могла бути лише фізична особа. Так, законом від 25 січня 1878 року розширили статтю 830 Статуту, дозволяючи позиватися до осіб, в тому числі юридичних осіб, на яких може бути покладено законом обов'язок відшкодувати шкоду та збитки завдані обвинуваченим. Відтепер до кримінального процесу залучалися й підприємства. Зазвичай це були залізничні та паромні установи, які відповідали за кримінальні проступки вчинені їх працівниками (рішення Сенату 1889 року по справі Бачуріна). Зазвичай, такі підприємства представляли у суді самі власники або наймали адвокатів для захисту своїх інтересів у кримінальному суді.

Особливістю юридичних осіб СРСР було те, що всі вони були державними. У часи НЕПу (1921-1928 рр.) діяли й юридичні особи приватної власності, проте це тривало не довго. Юридичними особами згідно законодавства СРСР визнавалися колективні (суспільні) утворення, які як такі могли від свого імені набувати права на майно, виконувати обов'язки, бути позивачами та відповідачами у суді (ст. 23 ЦК УРСР). Юридичні особи могли бути учасниками криміналь-

но-процесуальних відносин згідно радянського законодавства лише як потерпілий, цивільний позивач та відповідач.

М.С. Строгович зазначає, що потерпілим може бути й юридична особа, хоча більшість радянських дослідників (В.М. Савінов, М.І. Савицький, В.Е. Юрченко), які займалися дослідження процесуального статусу потерпілого, цивільного позивача та відповідача, вважають, що потерпілим могла бути лише фізична особа. Так, В.М. Савінов, даючи визначення «потерпілого» у радянському кримінальному процесі стверджує, що «потерпілим визнається фізична особа відносно якої є достатньо доказів стверджувати, що проти її охоронюваного кримінальним законом блага вчинено злочин» [12, с. 9].

В силу своєї фізичної природи юридичні особи-учасники кримінально-процесуальної діяльності приймали участь у процесі через представника. На радянських підприємствах, організаціях, установах створювалися юридичні служби — правові бюро, відділи, юрисконсульти (Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР № 1025 от 23.12.1970 «О улучшении правовой работы в народном хозяйстве»). У випадку відсутності функціонування юридичної служби інтереси підприємства міг представляти керівник.

Відповідно до ст. 28 Зasad цивільного судочинства СРСР у справах юридичних осіб приймають участь їх органи або представники. Представником юридичної особи могла бути лише дієздатна фізична особа. Відповідно до ст. 11 ЦК УРСР дієздатною вважається повнолітня особа, яка здатна своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Представником

у кримінальному судочинстві в тому числі підприємства, організації або установи не могла бути особа, яка вже приймає участь у процесі по даній кримінальній справі в якості слідчого, прокурора, судді, секретаря, експерта, перекладача, спеціаліста, свідка та родичів посадових осіб, які вели процес (ст.ст. 52, 63 КПК УРСР).

Підставами для представництва юридичних осіб у кримінальному судочинстві могли бути договір доручення у випадку наймання для представництва позаштатного працівника, наприклад адвоката або трудові відносини у випадку представництва керівником чи іншим штатним працівником. Повноваження представника підприємства, організації, установи підтверджувала довіреність, ордер, виданий юридичною консультацією (якщо представник-адвокат), документи, які підтверджують службові відносини (Статут, наказ про призначення, рішення тощо). На державних підприємствах чи установах СРСР органом вважався керівник. Кооперативні та громадські організації мали колегіальні органи (збори, правління, комітет). Керівники підприємств чи установ СРСР представляли та захищали інтереси підприємства чи установи на підставі Статуту, а тому не потребували довіреності для участі у судочинстві. Їх повноваження в радянському кримінальному процесі посвідчували документи, які підтверджують їх службове або посадове становище. Представники колхозних чи кооперативних організацій надавали слідчим органам та суду для підтвердження своїх повноважень рішення про обрання їх головами цих організацій.

Розвиток участі юридичних осіб та їх представництво у кримінальному провадженні у незалежній Україні можна поділити на три основні етапи:

1) 24 серпня 1991 р. — 19 листопада 2012 р. — період дії радянського КПК в Україні. Характеризується тим, що участь юридичних осіб та їх представництво у кримінальному процесі мало відрізнялося від їх представництва у УРСР.

2) 19 листопада 2013 р. — 27 квітня 2014 року, даний етап розпочинається з набуття чинності новим КПК 2012 року до введення кримінальної відповідальності юридичних осіб Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р. Характеризується тим, що юридичні особи активно беруть участь у кримінальному провадженні. Представники юридичних осіб представляють та захищають їх права та інтереси як потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та заявника. Новий КПК чітко передбачає участь юридичних осіб та процесуально визнає за ними статус заявника, потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача. Юридичні особи вільні у виборі представника — від керівника юридичної особи до адвоката-захисника. Більшість норм КПК 2012 року, які регулюють представництво юридичних осіб мають бланкетний характер та відсилають до положень цивільного та господарського законодавства.

3) 27 квітня 2014 року (набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р.) — теперішній час. Абсолютною новелою криміналь-

ного законодавства України за всю історію державності українських земель є введення кримінальної відповідальності юридичних осіб, що знайшло відповідне відображення змін становища юридичних осіб у кримінальному провадженні. КПК із змінами 2014 року вживає поняття «представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження». Таким чином, законодавець відразу вказує на те, що юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження представляє представник, який відповідно бере участь у провадженні.

Висновки. З того моменту як юридичні особи стали суб'єктами цивільного обороту, володіти власним майном вони стали учасниками кримінального процесу. Розвиток представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні в кожен окремий історичний період залежить від типу державності, розвитку економічних відносин, оскільки юридичні особи в основному є суб'єктами господарювання, за винятком церкви.

Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні до ХХ ст. не було врегульоване належним чином, зазвичай представником був керівник, церква як розгалужена юридична особа мала багатьох представників — ігумен, священик, монастирські старці. Лише із введенням інституту адвокатури юридичні особи могли залучати найманих представників, які не перебували з ними в службово-трудових відносинах. Відтепер права юридичних осіб у кримінальному провадженні могли захищати юридично обізнані особи — адвокати. Вже у СРСР значного поширення набули штатні юристи (юрисконсульти), які представляли інтереси юридичних осіб не лише у цивільному процесі, але й в кримінальному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грищук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія / В.К. Грищук, О.Ф. Пасека. — Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. — 248 с.
2. Бартошек М. Римское право: (Понятие, термины, определения): Перев. с чеш. / М. Бартошек. — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с.
3. Нерсесов Н.О. Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве / Н.О. Нерсесов. — М.: «Статут», 2000. — 285 с.
4. Дигесты Юстиниана: в 8 т. / ред кол.: Л.Л. Кофанов (отв. ред.) и др.; [пер. с лат. А.Л. Смышляев и др.]. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — 780 с.
5. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов. Под редакцией члена-корр. РАН В.С. Нерсесянца / Д.В. Дождев. — М.: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1996. — 704 с.
6. Акты юридические, издание археологической комиссией Санкт-Петербурга в 3-х томах. — СПб., 1838. — Т. 1. — 679 с.
7. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. Нарис історії / Я. Падох. — Нью-Йорк.: Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, 1990. — 128 с.
8. Права, по которым судится малороссийский народ [Текст] / под ред. проф. А.Ф. Кистяковского. — К.: Университетская типография, 1879. — 1065 с.
9. Дмитриев Ф.М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судейника до учреждения о губерниях / Ф.М. Дмитриев. — М.: тип. А.И. Мамонтова, 1899. — 580 с.
10. Таубер Л.Я. Понятие потерпевшего в уголовном праве / Л.Я. Таубер. — СПб.: Журнал Министерства Юстиции, 1907. — 71 с.
11. Савинов В.Н. Потерпевший в уголовном процессе: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец.12.00.09. / В.Н. Савинов. — Харьков, 1978. — 17 с.
12. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. / М.С. Строгович. — М.: Изд-во «Наука», 1968. — Т. 1. — 470 с.

Якимчук О.В.

Становление института представительства юридических лиц в уголовном производстве.

Аннотация. В статье проанализированы основные этапы становления института представительства юридических лиц в уголовном производстве от Древнего Рима до независимой Украины. Развитие рыночных отношений стал движущей силой для развития юридических лиц и соответственно их участия через представителей в уголовном судопроизводстве. Генезис института представительства юридических лиц в уголовном производстве характеризуется слабым регулированием до XX в. и значительным расширением процессуального участия юридических лиц в уголовном производстве после 1917 года.

Ключевые слова: юридическое лицо, институт представительства, уголовное производство.

О. Yakymchuk

The establishment of the institute of representation of legal entities in criminal proceedings.

Summary. The article analyzes the main stages of the formation of the institution of representation of legal entities in the criminal proceedings from ancient Rome to independent Ukraine. The development of market relations has been a main reason for the development of legal entities and, accordingly, their participation through representatives in criminal proceedings. Genesis of the institution of representation of legal entities in criminal proceedings is characterized by weak regulation until the twentieth century and a significant increase of the procedural participation of legal entities in criminal proceedings after 1917.

Keywords: legal person, institute of representation, criminal proceedings.